

Людмила Нізова (Київ)

**«ВЕЛИКИЙ ПЕРЕЛОМ» У КУСТАРНО-РЕМІСНИЧІЙ
ПРОМИСЛОВОСТІ УСРР
(1920–1930-ті роки)**

Після XIV з'їзду ВКП(б) (грудень 1925 р.) зусилля могутньої державної машини були направлені на пропаганду політики індустріалізації. Підготовлювалася основа для остаточного затвердження компартійної диктатури в народному господарстві СРСР. Керівна партія обіцяла в недалекому майбутньому, не більше ніж через п'ять років, побудову економічного фундаменту соціалізму. Виконання цього завдання повинно було надати суттєвого зростання народному добробуту. В такий спосіб партія забезпечила б підтримку соціально активними верствами суспільства проголошеної політики індустріалізації¹.

Назва «великий перелом» закріпилася у вітчизняній історії як означення сталінської політики, що мала на меті застосування активного наступу на дрібного власника, перш за все селянина. Але ще з 1918 р. партійні директиви закликали до об'єднання всього робітництва в мережу виробничо-споживчих комун, які повинні були охопити всю країну. Рішучі дії партії у напрямку «перелому» населення до соціалістичного переустрою вперше були з ініційовані В. Леніним у 1920 р. Наслідком цих дій стали селянські виступи, які й спонукали владу відновити приватногосподарських відносини в країні.

Техніка «соціалістичного» переустрою була загальною для всіх дрібних приватників – через загальне кооперативне об'єднання. Для радянської влади це об'єднання було найголовнішим, тому що в подальшому давало можливість просування її індустріальних планів. У постановах партії і уряду чітко відображено цей шлях – через одержавлення дрібних виробників за договірними з владою відносинами як в 1920 р., так і в сталінському «переломі» населення: «Розширити практику централізованого постачання на основі генеральних договорів між постачальними органами й республіканськими центрами та самими виробниками».

Напередодні XIV з'їзду ВКП (б) зіткнулися погляди різних політичних угруповань в середині партії на перспективи дальшого розвитку «соціалістичної революції». Це показово ілюструється доповідями на квітневому (1926 р.) пленумі. На ньому три доби розбиралось селянське питання, як основоположне для напрацювання рішень щодо подальшого курсу партії. Один з головних поглядів на цю проблему представляв Сталін.

Він, зокрема, зазначав: «Чи ми розглядаємо нашу країну як базу пролетарської революції, маємо, як говорив Ленін, усі данні для побудови повного соціалістичного суспільства – і тоді ми можемо і повинні будувати таке суспільство, розраховуючи на повну перемогу над капіталістичними елементами нашого народного господарства; або ми базою революції не вважаємо нашу країну, даних для побудови соціалізму не маємо, побудувати соціалістичне суспільство не можемо, і тоді, у разі відтяжки перемоги соціалізму в інших країнах, повинні миритися з тим, що капіталістичні елементи нашого народного господарства візьмуть верх, Радянська влада розкладеться, партія переродиться»². Про згубний вплив непу висловлював свою точку зору і Г.Зінов'єв³.

Л.Троцький запропонував своє трактування проблеми «побудови соціалізму в окремо взятій країні». Він вбачав вихід у перемозі продуктивних сил соціалізму в СРСР, в широкомасштабному оновленні основного капіталу та зростанні національної промисловості. Політика економічного ізоляціонізму, спроби в короткий термін забезпечити технічну незалежність країни, на його думку, викличуть затримку господарського розвитку, зростання його темпів. Причому, уповільнення темпів зростання економіки для розвитку Радянського Союзу небезпечніше, ніж ввезення іноземних машин, й інших товарів. У політичній дискусії про дальший розвиток країни Л.Троцький вказував на політичний камуфляж Сталіна, який спрощено бачив можливість побудови соціалізму, за умови гарантованості від зовнішньої інтервенції, а також на помилку Г.Зінов'єва, який вважав, що побудову соціалізму у СРСР можна здійснити лише за допомогою світової революції.

Російський історик С.В.Цакунов зауважує з приводу суперечностей, які виникли під час політичної дискусії у політбюро ЦК, що в партії знайшли своє відображення настрої, якими переймалася країна. Серед них – бажання переважної більшості населення продовжити розбудову господарства за принципами нової економічної політики. С.В.Цакунов також зазначає, що люди втомилися від стану боротьби із внутрішніми і зовнішніми ворогами, коли їх доля перебувала у залежності від малозрозумілої для них світової революції⁴.

Такі настрої в Радянському Союзі впливали на зміну внутріполітичного курсу партії. Це відбилося в авторитарній політиці Сталіна, спрямованій на згортання нової економічної політики і встановлення курсу на «знищення всіх капіталістичних елементів», тобто на колективізацію дрібних приватників, та на державну хлібозаготівлю. В.Чубар на ІХ з'їзді КП(б)У одразу підхопив: «...треба шукати кошти у зростаючому сільському господарстві»⁵. Створення основного капіталу за

рахунок експорту продукції СРСР було головним завданням для розбудови національної промисловості, конкретною програмою Сталіна. З того часу збільшення обсягу експорту хліба було важливим шляхом для отримання коштів на індустріалізацію й побудову «соціалізму в одній країні».

Держава вдалася до спроби вивозити найголовнішу експортну продукцію для збільшення коштів, що поступали у казну, а для цього їй потрібно було провести соціалістичний переустрій села, «перебудувати» дрібних приватників в СРСР, витворити з них найманих працівників, щоб націоналізувати в кінцевому результаті приватну власність останніх. Тільки в такому випадку в руках держави зосереджувалися всі запаси зерна, які можна було вивозити і при цьому гроші, одержані від його експорту, не йшли в кишеню тих, хто його виростив, а осідали у державній казні. А гроші ці були досить значними, про що свідчать такі цифри. На засіданні політбюро ЦК 16 січня 1932 р. було оголошено підсумки експортних надходжень у країну: по хлібу – 167.9 млн. крб., з нафти – 85.9 млн. крб., з продажу лісу – 98.7 млн. крб.⁶

Свідчення статистичних даних вже 1930-х рр. подають нам картину, за що боролась радянська влада на початку «великого перелому». Могутній потенціал експортних можливостей був безумовно потрібним для індустріалізації країни, і тому державна політика – «великий перелом» – і вступила в дію, коли гроші стали гостро потрібні.

Вперше сам термін «великий перелом» вже як підсумок політики, був застосований на пленумі ЦК ВКП (б) 10–17 листопада 1929 р., де в доповіді про контрольні цифри здобутків народного господарства зазначалося, що план першого року п'ятирічки виконано з перевищенням завдань усього п'ятирічного плану у ряді найважливіших галузей народного господарства. Це констатувалося також у постанові РНК СРСР від 1 грудня 1929 р. «Про контрольні цифри народного господарства на 1929–1930 рік». На базі виробничих показників, про які зазначалося на пленумі в листопаді того ж року, радянська влада підійшла до того, що становило основу «великого перелому» – до соціалістичного переустрою села. У постанові підкреслювалося: «На основі розгортання виробничої змички, масової контракції і т. д. зростає виробниче кооперування селянських господарств, що все більше переходить на вищу ступінь і переростає в колгоспний рух»⁷.

Для такої перебудови села, бажаність якої констатував пленум, уже був накопичений досвід відповідного переустрою кустарно-ремісничої промисловості – кооперування її дрібних виробників. Керівні установи цієї галузі провели його на базі пільгового оподаткування 1925 р., втягуючи під контроль радянської держави одноосібників – представників дрібного кустарно-ремісничого виробництва за допомогою

такої ж самої необхідної, як і для сільського господарства, контрактації: державного кредитування, постачання сировиною за державними (більш дешевими) розцінками, збутом продукції, орендою, наданням механічних двигунів з великих заводів та фабрик, тощо. Держава спочатку підвела кустарів і ремісників у 1927 – 1928 рр. до загального кооперування, готуючи майбутню соціалістичну перебудову всього дрібного виробництва. А згодом вона звела нанівець всі інші форми кооперування, залишивши тільки виробниче.

Так званий «великий перелом» – шлях дрібних виробників до соціалістичного переустрою – розпочався для кустарів та ремісників ще в 1927 р. Але проводився він спочатку під декларативним гаслом «планомірне сприяння розвитку кустарно-ремісничого виробництва на кооперативних засадах». Техніка «соціалістичного» переустрою була загальною для всіх дрібних приватників. Вперше таке гасло з'явилося у постанові РНК СРСР від 3 травня 1927 р. «Про кустарно-ремісничу промисловість і промислову кооперацію»⁸. У наступному документі було роз'яснено й визначено порядок діяльності цих кооперативних засад (положенням ЦВК та РНК СРСР «Про промислову кооперацію» від 11 травня 1927 р.)⁹. У постанові Раднаркому СРСР від 3 травня 1928 р. «Про кустарно-ремісничу промисловість і промислову кооперацію»¹⁰ більшовики в самій назві вже об'єднували ще приватногосподарську кустарно-ремісничу промисловість з виробничою промкооперацією, яку вони вважали одержавленою. Це ненав'язливе, на перший погляд, поєднання виглядало як немовби вже існуюче. В одній назві пропонувалася постанова для «розвитку» всього дрібного кустарно-ремісничого виробництва – як ще приватного, так й вже одержавленого промислово-кооперативного. Для радянської влади це поєднання було бажаним для подальшого «розвитку» цього виробництва в єдину державну промисловість. У постанові вже чітко відображався цей шлях – через одержавлення дрібних виробників за договірними (контрактними) із владою відносинами: «Розширити практику централізованого постачання на основі генеральних договорів між постачальними органами й республіканськими центрами промислової кооперації, а також провести роботу по збуту продукції на основі генеральних договорів. Передбачити заходи допомоги та посилення боротьби з приватним капіталом»¹¹.

Практичні дії партії у напрямку «великого перелому» населення як вказаний шлях дрібних виробників до соціалістичного переустрою розпочався в СРСР у 1920 р. Він проводився дуже обережно ще з 1918 р., коли партія закликала об'єднуватися в систему виробничо-споживчих комун, які повинні були охопити всю країну. Техніка «соціалістичного» переустрою була

загальною для всіх дрібних приватників і через кооперативне загальне об'єднання. Для радянської влади це поєднання було найголовнішим в подальшому просуванні індустріальних планів. У постановах чітко відображено цей шлях – через одержавлення дрібних виробників за договірними (контрактними) з владою відносинами як в 1920 р., так і в сталінському «переломі» населення: «Розширити практику централізованого постачання на основі генеральних договорів між постачальними органами й республіканськими центрами та самими виробниками».

В таблицях наводиться приклад політики поступової державної контрактації з дрібними виробниками в кустарно-ремісничій промисловості, яка крок за кроком вказувала шлях до радянсько-соціалістичного переусрою всього населення.

Планове постачання сировиною промкооперації України
в 1926/27 – 1927/28 рр.¹²

Гол. види сировини	Одиниці обчислення	1926/27			1927/28			1927/28, 1926/1927 – % відношення планового постачання
		План. замов. промкооперації	Отримано в план. порядку	% забезпечення	План. замов. промкооперації	Отримано в план. порядку	% забезпечення	
Метал	тон	39946	15052	38	41531	23130	56	153
Прядиво	– « –	1260	800	63	2168	1377	64	173
Пенька	– « –	1600	820	51	2515	1639	65	200
Шкіра	тис. крб.	3175	1090	34	17683	12900	73	119
Вовна мануфактурна	– « –	5700	17967	35	9426	9426	100	
Махор. сировина	– « –	–	–	–	200	100	70	–

В таблиці ми спостерігаємо суттєве збільшення постачання сировини різними постачальними органами. Такі порівняльні дані планового постачання сировини характерні до і після виходу головного закону про кооперативне спрямування всієї приватногосподарської системи кустарно-ремісничої промисловості.

У 1927 – 1928 рр. державне постачання сировини у кустарно-ремісничому виробництві України відіграло вирішальну роль. Вступаючи в договірні відносини з плановими органами радянської влади для

одержання сировини за державними розцінками, дрібні власники таким чином підключалися до державної планової системи виробництва в країні, втрачаючи свою самостійність. Договірна державна політика «постачання сировини» стає у 1927–1928 рр. початком «великого перелому» в кустарно-ремісничому виробництві.

Мережа кустарно-промислової кооперації в 1927–1928 рр.
за промислами

Роки	Види промко-операції	Обробка дерева	Обробка металу	Обробка волокна	Обробка шкіри	Обробка мінералів	Інші види обробки
		Кількість членів	Кількість членів	Кількість членів	Кількість членів	Кількість членів	Кількість членів
1.10.27	Виробнича Артіль	4104	3234	4816	605	2930	6817
	Складо-сировинне т-во	1340	401	286	–	1889	–
	Кредит. т-ва	5192	6955	630	1050	20471	5613
	Трудові артілі	1420	–	–	–	–	1340
	Всього	12776	10490	5732	1655	25290	24486
1.10.28	Виробнича Артіль	5685	3990	6550	660	3245	4870
	Складо-сировинне т-во	2670	715	530	1140	2520	2355
	Кредит. т-ва	7130	7685	705	–	21475	20365
	Трудові артілі	173	–	–	–	–	–
	Всього	17220	12390	7785	1700	27230	27590

Розпорядження від 3 травня 1927 р. про цілеспрямоване кооперування для кустарів і ремісників означало крах їхніх мрій про індивідуальне приватне виробництво. Вже з цього моменту можна говорити про початок «великого перелому» для кустарної промисловості. Для кустарів та ремісників він розпочався на два роки раніше, ніж для селян-одноосібників. Кустарно-ремісничя промисловість одразу за постановою 1927 р. одержала механічні двигуни заводів та фабрик майже безкоштовно через всі види контрактацій, на які вони спокусившись пішли.

«Великий перелом» у кустарно-ремісничій промисловості було визначено заздалегідь і якнайкраще забезпечено усіма засобами радянської

влади, починаючи з того моменту в грудні 1925 р., коли було помічено абсолютне зростання приватногосподарського сектора порівняно з соціалістичним, державним. Інтереси держави починали помітно розходитися з інтересами дрібних приватників. З того часу розпочав свій відлік заведений більшовиками механізм «вирівнювання крену цього абсолютного зростання». Оскільки матеріальна база соціалістичного сектора перебувала тільки в стадії створення, були задіяні не важелі економічного характеру, а кроки політичного тиску. Доти, поки приватники добровільно, через оподаткування, не віддаватимуть гроші на потреби держави, а залишатимуть їх у власному розпорядженні, держава планувала проводити жорстку політику стосовно них.

В кустарно-ремісничій промисловості, де проводився експеримент на меншій частині дрібних приватників, підготовчими актами для цього були рішення пленуму ЦК ВКП(б), який відбувся 6–9 квітня 1926 р. Саме на ньому партія більшовиків остаточно визначила політичний курс на знищення приватногосподарського сектору під гаслом «витіснення капіталістичних елементів»¹³. Це остаточно засвідчило припинення розвитку цього сектору, який заохочувався ще декілька місяців тому у рішенні про пільгове оподаткування в кустарно-ремісничій промисловості. В матеріалах пленуму у розділі «Про господарське положення і господарську політику» (доповідь О. Рикова) вперше так відверто, без побоювань негативних наслідків, було проголошено політику грошової експансії як курсу країни для поточних потреб «соціалістичної індустріалізації». Це й визначило терміновість політичного курсу до пошуку припливу коштів на останню.

Безоглядна агітація за винищення «капіталістичних елементів» та пошук у населення грошей на індустріалізацію свідчили про завершення розвитку народного господарства в умовах нової економічної політики. Її коротке існування зумовлювалось необхідністю обов'язкового й термінового одержання прибутків з результатів непу. Через добровільність оподаткування до державної казни не потрапили значні кошти, що були отримані дрібними приватниками внаслідок існування тіньової економіки за час функціонування приватного господарства. Тільки за 1921–1922 рр., згідно з даними ВРНГ СРСР, було втрачено державною казною від незаконної діяльності нової буржуазії 150–200 млн. крб. золотом¹⁴. Ще більші втрати були підраховані за 1924 – 1926 рр., період пільгового оподаткування. Більшовики розуміли, що неспроможні їх одержати з державних заводів та фабрик з суб'єктивних та об'єктивних причин, тобто «соціалістичним» шляхом, без допомоги приватного сектора. Термін вилучення здобутків тіньової економіки було прискорено.

Вже згадувалось, що існувало велике небажання рядових більшовиків до розширення приватного підприємництва як основи існування непу. Воно було навіть сильніше, ніж бажання одержати прибуток від нього. Посилення приватного сектору загрожувало самій політичній владі більшовиків. Приватне господарство за час нової економічної політики не спромоглося піднятися до добровільної сплати значної частини свого прибутку в державний бюджет через оподаткування. Воно ще вперто стояло на позиції урвати все, що можна, не залежно від потреб держави, в якій вони живуть. Маніпулюючи недосконалими законами радянської держави, приватники розвинули вигідну для себе тіньову економіку, де одержували прибуток, не розділяючи його з державою. Наприклад, у кустарно-ремісничій промисловості працювали підпільні фабрики й кооперативи, які приносили прибуток виключно власникам приватного капіталу. Надомне або хатне виробництво кустарно-ремісничих предметів було звичним явищем, особливо в сільській місцевості. Розповсюдженість цього явища, яке вже виходило з-під контролю держави, прискорило рішення про його ліквідацію.

Мрії більшовиків про спроможність економічного протистояння соціалістичного сектору приватному і, таким чином, про використання його в народному господарстві для індустріальної розбудови країни не збулися, адже були утопічними. Приватники не хотіли ділитися з державою своїми коштами. Їм було байдуже до розбудови індустрії, а механізмів цивілізованого вилучення достатнього для держави проценту з їх доходів більшовики створити не спромоглися. Тому в хід пішли силові методи впливу на кустаря і ремісника.

Соціалістичний сектор будівництва, який було щойно розпочато у 1925 – 1926 рр., не витримував конкуренції з приватногосподарським. Соціалістичний сектор зовсім не мав коріння в суспільстві, тим більше у реальній економіці народного господарства. Країна, в якій переважали дрібні виробники-індивідуали не підтримала незрозумілий їй курс на соціальну рівноправність. Змагання «хто – кого», визначене Леніним, що буде проходити на економічній платформі, було повністю виграно приватним господарюванням, яке превалювало в психології населення країни й відповідало рівню культурного розвитку дрібного виробника.

Більшовики потребували від останнього неможливого – віддати його «особисту» власність на розвиток держави та усвідомити колективне хазяйнування як власне. Тобто йшлося про щоденну виснажливу працю задля великого майбутнього. Такі химери були не для дрібного виробника, що твердо стояв на життєвих тогочасних реаліях. Соціально-економічна природа приватника завжди базувалась на трьох головних приземлених підпорках: завзяття до нагромадження заради його самого, поки для цього є

нагода, аж до фізичного виснаження, що вже не дає змоги продовжувати працю; ставлення до конкурента – як до найголовнішого ворога; і третя – закоренілий індивідуалізм, небажання ділитися власним та втручатись у будь-які справи, бо для дрібного приватника головне – це можливість працювати на себе, поки конкурент не може цього робити з якихось причин.

Маючи таке ставлення до оточення, дрібний приватник автоматично відкидав будь-який романтизм, орієнтуючись тільки на те, чого можна реально було, і зараз же досягти. Притягування такого власника, ще й на добровільних засадах до колективної праці було неможливим. Тим більше, не могло бути змагання в економіці за принципом «хто-кого» між умілими і досвідченими у своєму фаху приватними виробниками. Вони у попередні роки довели своє господарське вміння, у порівнянні з найбільшійми безграмотними прошарками, які тільки-но прийшли до соціалістичного сектора. Це нове поповнення робітничого класу не було вагомою підпорою для нього, бо вони очікували покращення свого економічного становища лише за рахунок радянської влади, яка надавала допомогу і підгодовувала тих, хто прийшов до неї, а не в результаті збільшення продуктивності праці. Певна кількість з тих хто становив соціалістичний сектор економіки, у тому числі у виробничих артілях промкооперації, мали не кращі виробничі показники у недалекому минулому, коли не дуже добре працювали на себе до революції з об'єктивних і суб'єктивних причин. Тому їх колективна праця на заводах, у комунах, колгоспах, в артілях не була кращою за якістю та кількістю у порівнянні з приватним сектором.

Підвищення продуктивності праці завжди турбувало владу на державних усупільнених підприємствах. Надалі видавалися спеціальні постанови по її вдосконаленню, проте різні підходи у ставленні до праці в обох секторах залишалися не сумісними для рівноправного змагання.

Як вказував В.Ленін, соціалістичному секторові ще багато треба вчитися культурі виробництва. Тому авторитетно кинуте ним гасло «хто-кого» було підхоплене XIV з'їздом ВКП(б), на якому було підкреслено, що треба не просто створити, а «забезпечити перемогу соціалістичних форм над приватногосподарськими»¹⁵.

Впевненість у правоті ленінських слів підштовхнула партію до економічного наступу. Для цього на з'їзді було вперше з часів перемоги радянської влади запропоновано методи вдосконалення економічності виробництві, аби на практиці завоювати народне господарство перевагами суспільної праці над індивідуальною. Вимагалось «в промисловості підняти технічний рівень, збільшити продуктивність праці за рахунок механізації трудомістких процесів у виробництві»¹⁶. Але бажання взагалі прискорити економічний розвиток само по собі не приводило до

очікуваних конкретних результатів. І тому потрібна була система вдосконалення народного господарства, яка б своєю основою мала певний технічний рівень. Цей рівень могла забезпечити тільки індустріалізація.

«Соціалістична індустріалізація» як приклад та підтвердження правильності побудови більшовицькою партією нового ладу вимагала великих коштів, потреба в яких постійно збільшувалася, що було пов'язано з невмілим господарюванням. Документальні матеріали підтверджують, що на розбудову «соціалістичного» сектора пішли майже всі наявні у держави кошти.

Вже на пленумі ЦК ВКП (б) у квітні 1926 р. було зазначено, що ухвалені декілька місяців тому рішення щодо підвищення ефективності розвитку народного господарства треба відкинути. Рішення пленуму ЦК спрямовувалися на пошук термінових заходів по припиненню процесу абсолютного зростання приватного сектора порівняно із «соціалістичним». Було також наголошено на необхідності екстрених грошових вливань в останній. При цьому зазначалося: «Промисловість майже повністю використала основні капітали, необхідні накопичення, розміри яких залежать від здійснення режиму економії, збільшення притоку вільних коштів населення»¹⁷.

Таким чином, зміну курсу щодо кустарно-ремісничої промисловості було визначено на пленумі в квітні 1926 р. Терміновість цього кроку пов'язувалася з необхідністю швидкого одержавлення населення для впровадження заходів по збиранню коштів на індустріалізацію країни. Пріоритет надавався останній, а лише потім мали вирішуватися усі інші завдання й, зокрема принцип «хто-кого» у змаганні капіталістичної та соціалістичної системи. Оскільки пленум ЦК відкинув усі можливі економічні засоби, то для виконання завдання – знайти кошти для індустріалізації – постала єдина можливість їх забезпечення: вжити силові засоби тиску. Було визнано, що досягнути мети можна «тільки у тому випадку, якщо партія зможе забезпечити, з одного боку здійснення в усій країні суворого режиму економії і бережливості та нещадної боротьби з усіма надлишковими непродуктивними витратами, а з іншого боку – збільшення притоку коштів від населення в цілях використання цих нагромаджень для подальшого розвитку продуктивних сил країни і перш за все індустріалізації»¹⁸.

Політику «великого перелому» було у головних рисах окреслено на пленумі ЦК ВКП(б) у квітні 1926 р. Підготовка до її впровадження в життя розпочалася у 1927–1928 рр. з перебудови дрібнотоварного кустарно-ремісничого виробництва. Треба було виявити слабкі місця цієї політики, позначити можливі напрямки протидії приватників проведенню перебудови,

щоб потім перенести цей досвід на дрібних виробників в сільському господарстві. До цього держава маневрувала за допомогою податкових пільг на сировину, контрактацій, бажаючи зтягти дрібних приватників в процес одержавлення їх у кооперативах. На пленумі вже було зроблено остаточний висновок, що тільки умови «суворого режиму» дають можливість рухатися поступово вперед до наміченої мети. Партія ухвалила рішення про рішучі силові заходи у справі реалізації поставлених завдань, бо інших альтернатив в її арсеналі вже не існувало. Від економічних важелів більшовики на цьому пленумі рішуче відмовились. Як альтернативу вони знайшли «рішучі силові заходи», які повинні були примусити дрібних приватних трудівників до праці на колективному виробництві кустарно-ремісничого, чи сільськогосподарського характеру. А на такому підприємстві вже можна було спробувати підвищити продуктивність праці за допомогою постанов та нормативних актів «про прогули», «недоторканість соціалістичної власності», «кримінальну відповідальність за порушення», «виробничий коефіцієнт продуктивності праці», а потім і про «соціалістичне змагання», «ударництво» тощо. Тобто для одержавлених дрібних приватників вже можна було застосувати працю в колективному виробництві «з примусу».

На пленумі було запропоновано проводити рішучу боротьбу із «супротивниками ощадливої економіки та продуктивної праці» в сфері виробництва (надалі всі такі започаткування трансформувалися у 1930-х рр. в боротьбу з прогульниками і т. ін.), а також із супротивниками «добровільних» виплат коштів на індустріалізацію (в подальшому це неодноразові займи у населення країни). 1927–1928 рр. були періодом пошуку нових рішень для заміни саморегулюючих економічних процесів у народному господарстві на централізоване регулювання. Закладалася нова система централізованого керівництва економікою. Наприклад у кустарно-ремісничій промисловості більшовиками було знайдено такі альтернативи, які змогли б знешкодити приватногосподарський механізм у виробництві, а в збуті – «замінити» їх. Але найголовніша проблема, піднята на пленумі, – знайти додаткові кошти на індустріалізацію через вилучення їх у населення на «добровільних засадах» – поєдналась із завданням створення в економіці наочної переваги «соціалістичного» сектора над приватногосподарським.

Рішення XV з'їзду ВКП (б) були сформульовані вже як беззаперечні накази: «...Знищення приватної власності на основні засоби виробництва для збереження темпу розвитку народного господарства; використання заощаджень населення через залучення їх до кооперації. Подальший розвиток промисловості залежатиме від тих допоміжних коштів, котрі будуть спрямовані в промислове виробництво»¹⁹. Таким чином було

відкрито і визначено новий курс радянської влади щодо «побудови соціалізму» в країні: у першу чергу – крізь призму знаходження коштів на індустріалізацію. З цього випливає все подальше ставлення до дрібних власників – держателів цих коштів, насамперед виробників головного виду експортної продукції країни – зерна. До «соціалізації» багатомільйонної верстви населення – селян – намагалися підійти, спочатку провівши апробацію ставлення до цього процесу ідентичних за природою дрібних виробників кустарно-ремісничого виробництва. Відразу після квітневого пленуму ЦК ВКП(б), в 1927 – 1928 рр. розгорнулася кампанія наступу на «капіталістичні елементи» – дрібних виробників у кустарно-ремісничій промисловості. Потреби в грошових надходженнях на індустріалізацію вимагали швидких дій, негайного вилучення їх у населення.

Вжиті більшовиками заходи у народному господарстві наприкінці 1920-х років ще раз продемонстрували несумісність економічних засобів і системи диктатури пролетаріату для якої вони були штучними і суперечили її природі.

В діях державної партії на першому плані були суто політичні мотиви, які підтягували до себе економічні процеси, а не навпаки, як треба було за законами господарювання. Тому більшовики свої головні політичні наміри підлаштовували в економіці як єдино правильні директивні заходи, тобто знову повернулися до методів «воєнного комунізму», що був породженням жовтневого перевороту та громадянської війни.

Нова економічна політика дуже швидко, після запровадження її розгорнутої програми в статті «Про кооперацію» примусила більшовиків зробити висновки про те, що вміння керувати розвитком приватної власності, яке заповідав Ленін, «щоб саме завдяки непу» здійснювати перехід від капіталізму до соціалізму, дуже непросте для партійного керівництва. Майже дворічний період 1924–1925 рр., що був полігоном для змагання двох господарських форм, більшовики не змогли витримати, боячись розвитку сильного економічного супротивника. Політична влада в країні відступала у бік під тиском капіталу. Розвиток останнього розбещував населення. Навіть обмежене залучення інвестиційного іноземного капіталу теж підточувало основи пролетарської диктатури.

Об'єднання дрібних власників за різними видами промкооперації в 1925 – 1928 рр.²⁰

Роки	Види об'єднань в промкооперації				
	Виробничі артілі	Складо-сировинні т-ва	Кредит. т-ва	Трудові т-ва	Всього в них членів

	Кількість	Кількість членів	Кількість	Кількість членів	Кількість	Кількість членів	Кількість	Кількість членів	Кількість	Кількість членів
1924/25	1650	16005	25	2970	179	49740	63	1575	2017	70290
1925/26	1649	23086	34	3910	240	76034	80	2470	2000	105500
1926/27	1623	27903	40	5236	260	81327	84	2760	2007	117206
1927/28	1685	33885	55	8780	260	86665	75	2805	2075	132135

Таким чином, розвиток промкооперації у 1925 – 1928 рр. свідчить про переваги приватногосподарського напрямку у кустарно-ремісничому виробництві як головного. В таблиці прослідковується вплив пільгового періоду до впровадження системи одержавлення, яка законодавчо була проголошена як зміна пріоритетів в розвитку кустарно-ремісничої промисловості у 1927 р.

Всі спроби поєднати соціалістичний та капіталістичний сектори в економічному змаганні могли привести до одного з двох протилежних напрямків розвитку: або до відновлення приватногосподарської системи, або до введення директивних політичних заходів і побудови економіки тоталітарного характеру. У кінцевому підсумку перемогла друга тенденція. Поєднання «суспільного інтересу з приватним» було знайдене і запропоноване В. Леніним як спосіб будівництва „на епоху», і для впровадження поголовного кооперування населення країни. Постійно діючу умову в поєднанні „суспільного інтересу з приватним», яка може забезпечити розвиток народного господарства і можливість утримувати останнє від корупції капіталу – це було перспективним важливим завданням.

Послідовники Леніна сприйняли його ідею як керівництво до дії, вже відразу не звертаючи уваги на додаток, «на епоху». Приватний інтерес було підпорядковано суспільному, а точніше, суто державному. Він був приречений на втискування в ті рамки, що диктувалися «доцільністю» (як її розуміли більшовики) економічних завдань побудови соціалізму. Це відбувалося на початку 1930-х рр., коли було завершено формування тоталітарного ладу.

Ідея поєднання суспільного інтересу з приватним, і часткового використання останнього на користь першого сама по собі важлива. Сучасні країни Західної Європи (Австрія, Швеція, Данія тощо) вже довели це практично. Їм вдалося знайти ту «золоту середину», яка не дозволяла домінувати державному інтересу над приватним, а приватному – використовувати суспільство суто у власних цілях, нічого не даючи

йому взамін. Але цього не вдалось більшовикам. У СРСР державний інтерес (а не суспільний, як наголошувалося державною партією) повністю поглинув приватний.

Планове постачання сировиною промкооперації України
в 1926/27 – 1927/28 рр.

Головні види сировини	Одиниці обчислення	1926/27			1927/28			1927/28 – 1926/27 – % відношення планового постачання
		Планов. замов. з промкооперації	Одерж. в план. порядку	% за-без-печен-ня	План. замов-лен. промкооперації	Одерж. в план. порядку	% за-без-печен-ня	
Метал	тонн	39946	15052	38	41531	23130	56	153
Прядиво	– « –	1260	800	63	2168	1377	64	173
Пенька	– « –	1600	820	51	2515	1639	65	200
Шкіра	Тис. крб.	3175	1090	34	17683	12 900	73	119
Вовна мануфактура	– « –	5700	40017967	35	46509426	28889426	62100	722478
Махор сировина	– « –	–	–	–	200	100	70	–

Згідно даних таблиці ми можемо зробити порівняння даних планового постачання сировини до виходу головного закону про кооперативне спрямування всієї приватногосподарської системи кустарно-ремісничої промисловості 1926/27 року і після його виходу у травні 1927 р.²¹

Важливим в оцінці кустарно-промислової кооперації в 1927 – 1928 рр. є розмежування останньої за видами промислів після надання державою сировинних матеріалів за держрозцінками у приватногосподарський сектор кустарно-ремісничої промисловості України. Вони яскраво відображають політику більшовицької партії до дрібно приватних виробників.

Роки	Види промкооперації	Обробка дерева		Обробка металу		Обробка волокна		Обробка шкіри		Обробка мінералів		Інші види обробки	
		Коопер.	Особи	Коопер.	Особи	Коопер.	Особи	Коопер.	Особи	Коопер.	Особи	Коопер.	Особи
1.10.27	Виробнича артіль	197	4104	147	3234	99	4816	70	605	190	2930	574	6817
	Складосировинне	–	1340	–	401	–	286	–	–	1889	1889	–	–

	т-во												
	Кре- дит. т-во	–	5192	–	6855	–	630	–	1050	–	20471	–	5613
	Трудо- ві артілі	45	1420	–	–	–	–	–	–	–	–	39	1340
	Всього	242	12776	147	10490	99	5732	70	1655	190	25290	613	24486
1.1028	Вироб- нича артіль	–	5685	–	3990	–	6550	–	660	–	3245	–	4870
	Скла- доси- ровин- не т-во	–	2670	–	715	–	530	–	–	–	2520	–	2355
	Кре- дит. т-во	–	7130	–	7685	–	705	–	1140	–	21475	–	20365
	Трудо- ві артілі	–	173	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–
	Всього	–	17220	–	12390	–	7785	–	1700	–	27230	–	27590

Вирішальний перелом у пролетаризації дрібних приватних виробників не відбувся в кінці 1920-х рр. Радянська влада за допомогою постанов і контрактацій не досягла успіху перетворення в дрібному приватногосподарському секторі виробництва. Процес, що в 1930-ті роки набув оформлення у вигляді нового витка силових дій, став завершальним етапом остаточної перемоги державної системи тоталітаризму. Деякою мірою це стало реакцією влади на непокірність дрібних приватних виробників – селян, кустарів та ремісників.

Висновки більшовиків з попередніх років побудови «соціалістичного суспільства» показали, що тільки постійно діюча диктатура як основа тоталітарної держави була єдиним способом утримати дрібних приватників у стані підпорядкування владі. Централізоване політичне керівництво народним господарством замінило економічні форми і важелі господарювання. Дрібне приватне виробництво з 1927 р. знищувалось прискореними темпами за допомогою законодавства диктатури пролетаріату.

Ленінська програма перетворення суспільства припускала одержавлення всього населення країни, що складалося значною мірою із селянства. У стислі терміни більшовики прагнули перевести населення країни у становище найманих працівників для державних заводів, фабрик, колгоспно-радгоспних сільськогосподарських комплексів. Єдино можливим в умовах панування більшовицької партії методом здійснення цього був силовий спосіб революційної побудови нового суспільства на базі

частково патріархальних основ, тобто спроба обминути цілу епоху становлення природних капіталістичних відносин. Інша ж форма політичного управління миттєво входила б у суперечність з установленою диктатурою й не надала б можливості підпорядкувати їй приватновласницьку основу народних мас, забезпечити далі просування по шляху індустріалізації, тим більше – прискореної. До знищення залишків приватногосподарських механізмів непу радянська держава підійшла на рубежі 1932 р. маючи у підсумку досконалу систему виключно політичного примусу.

На нашу думку, наприкінці ХХ ст. також визначилася тенденція до «великого перелому» вже в «новій» Росії. Вона полягала у тому, що абсолютний розвиток приватного сектора перевищував розвиток державного. Превалювання першого й тиск інтересів приватників у народному господарстві загрожував підім'яти під себе державні інтереси. Ця тенденція позначилася як у Росії так, і в країнах СНД, у тому числі й в Україні. Розвиток цієї тенденції може призвести до завуальованої диктатури олігархів з маріонетковим урядом. У Росії спробу такого правління можна було побачити на прикладі «дбайливого» оточення президента Єльцина та олігархів за його спиною. За недовгий час останні побудували свої капітали за рахунок розпродажу надр держави й пограбування народу. Слабке централізоване державне управління в Росії завжди призводило до роздробленості країни, формування утворень з місцевими князьками-губернаторами, до нищівного розграбування держави і народу, економічного завоювання її Заходом за рахунок підступництва та продажництва урядових чиновників. На захист від такої подальшої перспективи «розвитку» Росії встали силові державні структури. Їх висуванці (Примаков, Степашин, Путін) вбачалися альтернативою некомпетентності Єльцина та його корумпованого оточення.

Врешті Єльцин відрікся від влади на користь В. Путіна. З 26 березня 2000 р. в дію вступила політика «великого перелому». Путін задовго до виборів президента проголосив політику «диктатури закону» як перспективу розвитку країни. Його рейтинг від цього піднявся, й Росія погодилася на таке правління. Як бачимо, вже через сторіччя історія повертає на своє не пройдене коло.

Безумовно проводити аналогії в історії – не дуже вдячна справа. Але, якщо все ж спробувати це зробити, то стає очевидним близькість (інколи – тотожність) реалій російського й українського сьогодення та тих, що мали місце в Росії радянській (а точніше в СРСР) в середині 1920-х рр. Маємо на увазі співіснування державного і приватного сектору. І тоді, як і сьогодні, правлячі кола країни взяли до політики «великого

перелому». Але суть цієї політики була іншою, бо іншою була сама історична ситуація і характер політичних режимів.

В Україні "часи Єльцина" ще не пройшли, і консолідація здорових сил навколо нового вибору – парламентсько-президентської республіки – ще не відбулася.

¹ С.В.Кульчицький. Комунізм в Україні: Перше десятиріччя (1919 – 1928). – К., 1996. – 235 с.

² Пленум ЦК ВКП(б) 6–9 квітня 1926 року // КПРС в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК. – К., 1980. – Т.3. – С.319.

³ Див.: Цакунов С.В. В лабиринте доктрини. – М., 1994. – С.154.

⁴ Там само.

⁵ IX з'їзд КП(б) У. Стенографічний звіт. – Х., 1926. – С.218.

⁶ Гинцберг Л.И. Массовый голод в сочетании с экспортом хлеба в 30-х годах // Вопросы истории. – 1999. – №10. – С.119-123.

⁷ Пленум ЦК ВКП(б) 10–17 листопада 1929 р. // КПРС в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК. – К., 1980. – Т.4. – С.332.

⁸ Постанова РНК СРСР 3 травня 1927 року «Про кустарно-ремісничу промисловість і промислову кооперацію» // Собрание законов и распоряжений Рабоче-Крестьянского правительства Союза Советских Социалистических Республик. – Бюллетень № 23. – С.256.

⁹ Постанова ЦВК і РНК СРСР 11 травня 1927 року «Положення про промислову кооперацію» // Там же. – Бюллетень №26. – С.289–290.

¹⁰ Там само. – Бюллетень №23. – С.256.

¹¹ Там само. – Бюллетень №30. – С.267.

¹² ЦДАВО України. – Ф. 337. – Оп. 1. – Т. 1. – Спр. 5620. – Арк. 32.

¹³ Пленум ЦК ВКП(б) 6–9 квітня 1926 р. // КПРС в резолюціях... – Т.3. – С.304-305.

¹⁴ Ларин Ю. Частный капитал. – М., КОИЗ, 1926. – С.67.

¹⁵ XIV з'їзд ВКП(б) // КПРС в резолюціях... – Т.3. – С.237–238.

¹⁶ Там само. – С.239–240.

¹⁷ Див.: Матеріали квітневого пленуму ЦК ВКП(б) 6–9 квітня 1926 р. // КПРС в резолюціях... – Т.3. – С.298.

¹⁸ Звернення ЦК і ЦКК про боротьбу за режим економії // КПРС в резолюціях ... – Т. 3. – С.309–310.

¹⁹ XV з'їзд ВКП(б) // КПРС в резолюціях... – Т. 4. – С. 81.

²⁰ Дані таблиці базуються на матеріалах ЦДАВО України. – Ф.337. – Оп.1. – Спр.5939. – Арк.10.

²¹ ЦДАВО України. – Ф.337. – Оп.1, т.1. – Спр.6720. – Арк.32.